

6. Релігієзнавча спадщина

УДК 94:2(291.12)

Оксана Левицька

Поняття релігійності і духовності та їх взаємодія у творчій спадщині М. І. Костомарова

Досліджено розуміння релігійності та духовності Миколи Костомарова у контексті світової релігієзнавчої думки. Виділено два аспекти релігійності, на яких концентрує свою увагу М. Костомаров: як певний, особливий погляд соціуму на релігію, називаючи її народною релігійністю; і як суб'єктивне внутрішнє відчуття – релігійну віру. Зроблено висновок, що у М. Костомарова духовність і релігійність тісно пов'язані між собою через єдине джерело їх активації – почуття. Певні поняття, які були центровими у костомарівському тлумаченні релігійності, набули свого розвитку та оформлення у відомих релігієзнавців початку ХХ ст., а дослідження народної релігійності дало змогу науково довести етнічну ідентичність української нації. Завдяки ретельному аналізу історичних джерел та народних творів М. Костомаров прийшов до висновку, що українці представляють окремий, відмінний від російського, етнос і достойні на самостійне культурне та соціальне існування.

Ключові слова: релігія, релігійність, духовність, особистісний аспект, соціальний аспект, народність, етнос

Levytska Oksana

The concepts of religiosity and spirituality and their interaction in the artistic legacy of Mykola Kostomarov

Understanding of religiosity and spirituality of Mykola Kostomarov in the context of world religion thought is investigated. The two aspects of the religiousness which Mykola Kostomarov focuses his attention on are distinguished: a specific view of society on religion, which he calls popular religiosity; and a subjective inner feeling - religious faith. It is concluded that Mykola Kostomarov was closely linking spirituality and religiosity through a single source of its activation – feelings. Certain concepts that were centric in Kostomarov's interpretation of religion were developed and formalized in works of prominent religious studies scholars of early 20th century. Also the study of folk religiosity has allowed to prove scientifically the ethnic identity of Ukrainian nation. Through careful analysis of historical sources and folk works, Mykola Kostomarov concluded that Ukrainian

6. Релігієзнавча спадщина

ethnos is separate and distinct from Russian's, and Ukrainians are worthy of independent cultural and social life.

Keywords: religion, religiosity, spirituality, individual aspect, social aspect, nationality, ethnos

Релігійність є складним поняттям для наукового аналізу, але надзвичайно цікавим, тому існує безліч підходів до її розуміння та тлумачення. У процесі розгляду наукової творчості Костомарова М. І. ми прийшли до розуміння, що автор розглядає проблему релігійності в двох аспектах: як певний, особливий погляд соціуму на релігію, називаючи її народною релігійністю; і як суб'єктивне внутрішнє відчуття – релігійну віру. Даний поділ є *актуальним* і для сьогодення. Використовуючи сучасне тлумачення, можна сказати, що релігійність, згідно зі словам автора, містить індивідуальну і соціальну складову. Сучасний польський релігієзнавець Х. Хофман характеризує ці складові наступним чином: «В першому випадку річ іде про те, яким чином релігія знаходить місце в психіці людини, а в іншому як вона функціонує в великих і малих співтовариствах» [10, с. 29].

Метою нашого дослідження є розуміння релігійності та духовності у поглядах видатного науковця М. І. Костомарова, якого вважають видатним істориком, етнографом, публіцистом, але релігієзнавча думка якого ніколи раніше не вивчалась.

Звернемо увагу на те, що погляди М. Костомарова близькі до ідей В. Джеймса, який у праці «Багатоманіття релігійного досвіду» теж говорить про два аспекти релігійності. Хоча В. Джеймс і зосереджується на особистісній релігійності «складовій внутрішніх переживань людини», але відділяє ще й іншу, як він пише, гілку, яку характеризують наступні риси: «Зовнішній культ, жертвоприношення, вплив на поблажливість божества, теологічні системи, обрядовість і церковна організація...» [2, с. 33]. Причому і перша, і друга складова взаємодіють та мають зовнішній і внутрішній вияв.

Часто простежуємо відсутність чіткості у тлумаченні певних релігієзнавчих понять М. І. Костомаровим. Подекуди у текстах науковця панує неузгодженість, яка іноді призводить до неправильного розуміння позиції автора. Наприклад, у одному творі він стверджує, що віру не можна піддати аналізу, «віру в душі вбиває аналіз» [7, с. 72], а в іншому, що вона не може бути сліпою, а несе в собі потребу думати,

розважати [8, с. 141]. Насправді автор не суперечить сам собі, просто в одному випадку під словом віра він розуміє релігійні почуття суб'єкта, які не піддаються мисленнєвим процесам, а в іншому – релігію, де основи віровчення, догматику необхідно досліджувати, застосовуючи критичний розум. Кажучи словами сучасної дослідниці М. А. Попової, «маючи справу не з релігією взагалі, а з її конкретним заломленням в свідомості та поведінці віруючих» [4].

Для М. І. Костомарова релігійність – це вроджена якість індивіда, яка тісно пов'язана з відчуттям божественної всеприсутності. Тобто центральним поняттям особистісного розуміння релігійності є почуття: «Почуття – це основа всякого прояву духу, що збуджує думки і вчинки, корінь морального буття» [7, с. 434]. Як зауважує сучасний дослідник А. С. Іванченко у статті «Феномен релігійності: особливості і критерії релігієзнавчого підходу»: «...що на початку ХХ ст. почуття вважали домінуючими в релігійній сфері У. Джеймс, Р. Отто». А український релігієзнавець Дулуман Є. К. підтверджує це, аналізуючи релігійність, опирається на У. Джеймса: «Уільям Джемс в своїх джіфордовських богословських лекціях говорив: “Я справді думаю, що почуття є найглибшим джерелом релігії, а філософські та богословські побудови є лише вторинною надбудовою, подібною до перекладу оригіналу на чужу мову” [126, 420]» [3, с. 113]. Отже, почуття як центральне розуміння релігійності було притаманне поглядам Костомарова М. І. ще у ХІХ ст., а на початку ХХ дана точка зору не втратила своєї значущості та отримала розвиток у відомих мислителів-релігієзнавців.

Загалом, розглядаючи релігійність як глибокі внутрішні почуття та переживання суб'єкта, науковець констатує її зовнішній вияв за допомогою реалізації цінностей та віровчення в діяльності людини. Але іноді суб'єкт являється носієм лише зовнішньої релігійності без наявності внутрішнього компоненту. На цьому моменті він загострює увагу у своїй «Автобіографії», де доводить важливість інтимного переживання релігійності [5, с. 553]. Костомаров М. І. характеризує, що собою являє зовнішня релігійність подібно до Олпорта А. Г., який поділяє релігійність на три складові (зовнішню, неперебірливу, внутрішню). Іванченко А. С. пише: «В його інтерпретації (Олпорта А. Г.) зовнішня релігійність – це щось на зразок відігравання соціальної ролі,

без усілякої прив'язки до почуття віри чи переживання релігійного досвіду. А неперемінливі настанови – це дещо наближене до марновірства. І лише внутрішня релігійність є тим, що можна вважати справжнім, заснованим на особистому переживанні»[4]. У Костомарова М. І. зовнішньою вважається «...релігійність направлена на практичне здійснення християнського добра, але в ній мало внутрішнього благочестя, пієтизму, ми зустрічаємо лицемірів, фанатиків, строгих виконувачів зовнішніх правил і обрядів, але також без внутрішнього благочестя, в основному холодних до релігії, які виконують зовнішню її сторону за звичкою...»[9, с. 71]. Зрозуміло, що велику перевагу над нею має внутрішня, чуттєва сторона релігійності. Питання про внутрішню та зовнішню релігійність людини співвідноситься у М. І. Костомарова з поняттями ідеаліст та матеріаліст, де тісно переплетена з ними категорія духовності.

Для М. І. Костомарова релігійність і духовність поняття взаємопов'язані. Духовність включає релігійність, але релігійність внутрішню, тому він у праці «Про історичне значення руської народної поезії» дає назву першому розділу «Життя духовне», у який входять підрозділи «Релігія» і «Природа», де розглядається переживання одухотвореності природи і народне сприйняття релігії. Поняття духовність розуміється як особливе відчуття світу, яке полягає у релігійному переживанні і благодатному ставленні до світу в цілому: «...любов до природи складає єдність з любов'ю до Творця, а так як Дух, відкриваючи свої ідеї в природі, ті ж самі ідеї постачає в основу морально-етичної природи людини...»[9, с. 61]. Тобто духовність і релігійність мають спільні корені – почуття – сокровенну природу людини: «Почуття – це основа всякого прояву духу, що спонукає думки і вчинки, корінь морального буття» [7, с. 434]. Релігійна чутливість людини свідчить про її духовність і характеризує ідеалістичний світогляд, якому протиставляється матеріалістичний. Словами автора: «В кому є жива струна поезії, того нічим не переконати у відсутності духовної творчої сили у творах мистецтва, неможливо тому, що людина її відчуває» [6, с. 73]. На нашу думку, ця струна поезії – це певне інтуїтивне мислення, вроджена здатність відчувати духовне. Відповідно, матеріаліста він характеризує наступним чином: «Матеріаліст не здатен розуміти і любити добро, матеріаліст розуміє лише користь» [6, с. 73]. З точки зору Костомарова М. І.

духовність – явище, відсутнє в матеріалістичному світогляді. Отже, ми можемо зробити висновки, що не володіючи здатністю до особливого відчуття, чи, як ми назвали вище, інтуїтивного мислення, матеріаліст у силу природи не здатен відчутти божественне–одухотворене, а отже, не може бути духовним. Відкидаючи божественне матеріаліст втрачає духовне. Тобто автор розглядає духовність лише у релігійній сфері. Духовність як високе відчуття протиставляється низькому – матеріальному життю.

Необхідно сказати, що твердження автора стосовно співвідношення релігійності і духовності є нечіткими, розмитими. Достатньо важко розділити дані поняття в його творах. Релігійність і духовність наче синоніми. Перед нами постає питання, чи може не релігійна людина бути духовною? Якщо зважати на висновки Костомарова М. І., то виходить, що ні. Але ми приходимо до суперечності, бо автор вважає релігійність, отже, й духовність апіорі присутніми в природі людини. Як наслідок, ми приходимо до твердження, що людина не може постійно перебувати не релігійною, тобто немає стабільного матеріаліста, коли в процесі споглядання матеріального людина набуває здатності вбачати і відчувати в ньому духовне, вона автоматично реалізує свою природу прагнення до Вищого, тобто, за Костомаровим М., вона стає релігійною, або духовною, але тоді виходить, що релігійною внутрішньо без зовнішньої компоненти, яка займає певну нішу у вченні Миколи Івановича і без якої неможливо реалізувати свою віру, бо тоді релігійні почуття перетворюються на містичні. Так само і зовнішній прояв релігійності за допомогою лише культових дій, без внутрішнього переконання, важко назвати релігійністю у повному розумінні цього слова.

Отже, духовність і релігійність у Костомарова М. не розмежовані. Вони тотожні, бо мають єдине джерело – вроджена здатність переживання Божественного.

Особливим предметом зацікавлення Костомарова М. І. є соціальна складова релігійності, під цією назвою ми маємо на увазі вивчення народної релігійності. Звичайно, пояснюючи народну релігійність, він відштовхується від розуміння індивідуальної. Народна релігійність, на його переконання – це певний погляд на релігію [9, с. 51], тобто те, як переживає і проявляє певне суспільство свою релігію, у даному випадку – це православне християнство.

Питання релігійності в контексті народної історії науковець почав розглядати тому, що вона являється визначальним компонентом етнопсихологічного портрету нації. Релігійність як одна з характерних рис української ментальності, стала ключовою для національної ідентифікації українців. Довести, що українці самобутня нація – це єдина мета вивчення соціального компоненту релігійності Костомаровим М. І.

Вивчаючи народну творчість і вдаючись до розрізнення українського і російського народів як абсолютно різних і самобутніх, М. І. Костомаров виявив характерні риси релігійної свідомості кожного з них. Дослідник роздумує над тим, що релігія у різних народів може бути одна – православна, а проявляти себе може по-різному. Він обмірковує, чому так відбувається, і з'ясовує, що на це мають вплив різні причини: історичні, політичні, культурні. Іншими словами, у суспільстві релігійність детермінована політичними, історичними та іншими чинниками.

Дослідження народної релігійності Миколі Івановичу вдається здійснити за допомогою аналізу поетичної народної творчості, де, на його думку, схильність до поетизованого висловлювання думки пов'язана з особливістю мислення. Народність, яка вміє відчувати «серцем», можна охарактеризувати такою, де переважає духовне начало над матеріальним, де існує зосередженість на внутрішньому, а не зовнішньому змісті речей. Ось відповідь історика на те, чому український народ вважається глибоко релігійним. Поетичність і релігійність взаємопов'язані у свідомості українця, одне витікає з іншого. «Де поезія, там релігія, одне без другого не можна помислити, віру в душі вбиває аналіз...», – пише він [6, с. 23]. Зазначимо, що у сучасному релігієзнавстві, аналізуючи, які розумові процеси відповідають за релігійність у свідомості індивіда, науковці виділили два типи мислення – аналогічне і логічне, та прийшли до висновку, що: «...домінування аналогічного способу мислення є показником релігійного характеру людини. Як відомо, поезія пов'язана з ритмікою і входженням в екстаз. Римоване, аналогічне мислення протистоїть в мові аритмічному, логічному способу комунікації»[4]. Така близькість Костомарова М. І. до висновків сучасних учених вражає. Хоча йому було не під силу проводити такого рівня дослідження, але частково

завдяки інтуїції і завдяки вмінню аналізувати автор приходять до умовиводу, що поезія і релігійність мають спільне джерело – особливу мисленеву здатність.

Вивчаючи поетичну творчість, яка для нього єдина виступає мірилом правдивості, він виокремлює декілька характерних рис, які свідчать про домінанту внутрішнього компоненту релігійності у свідомості українця. Микола Іванович пише: «...відмінність південноруської народності від великоруської народності полягає в абсолютній непричетності до розколів і відпадінь від церкви через обряди і формули. Це походить від того ж практичного, матеріального характеру... Між південнорусами ми зустрінемо зовсім відмінне в характері... Велико-рус проявляє свою набожність в словах над тлумаченням зовнішності, букви..., якщо він строго православний, то православ'я його полягає переважно у зовнішній стороні. Південнорус буде висловлювати своє релігійно-моральне почуття; не буде тлумачити про богослужіння, про обряди, свята, а висловить своє благочестиве враження, яке справило на нього богослужіння, святковість обряду, високе значення свята і т.д.» [6, с. 22–23].

Таку практичність і домінування зовнішньої сторони релігійності над внутрішньою можна прослідкувати на прикладі пісенної народної творчості росіян. Костомаров М. розповідає про життя поволзького отамана, який протягом всього свого існування грабував і вбивав, однак помираючи, без сорому за своє минуле і докорів сумління, звертається до християнського обряду. М. І. Костомаров здивовано зазначає: «Злочинець помирає без найменшого натяку на розкаяння, ніби чесна людина, заповідає в головах собі покласти Хрест Спасіння. Через цю одну рису можна побачити, що за люди гуляли по Волзі. Малоруський козак, борючись з ворогами за Батьківщину, відчуває, що кров ворогів лягає йому на душу, і поспішає вимолювати в Бога прощення, щоб помилував милосердний його грішну душу, а тут злочинець, який грабував і вбивав безвинних співвітчизників, вважає себе ніби то правим» [9, с. 195].

У піснях українського народу М. І. Костомаров виокремив рису, яка характеризує унікальність віри українців – це абсолютна відданість Божій волі. Це також пояснюється тим, що в релігійно-розумовій сфері українця духовне переважає матеріальне, а також історично

склалося так, що Україна упродовж століть була поневолена іншими народами і така доля навчила народ миритися зі своїми бідами. Це наклало відбиток на народну свідомість і вкоренилося в релігійності. Слова «Така Божа воля, що нещасна моя доля!», які представленні у піснях, характеризують образ українця протягом всієї нашої історії і до сьогодні [9, с. 56].

Наступною рисою, яка характеризує релігійність українців, є віротерпимість. Це легко пояснюється історичними обставинами. Український народ звик до іноземців на своїй території, ним легко сприймався той факт, що існують інші мови, інші релігії в межах своєї території. Костомаров у своїх історичних розвідках пише, що для православно-го українця не було проблемою дитину охрестити в католика, якщо в цьому є необхідність, також з історичних свідчень ми знаємо, що князі одружувались з особами інших віросповідань, не бачачи в цьому ніяких проблем. Це все свідчить про особливу толерантність української нації. «Цей дух терпимості, відсутність національної високомірності, перейшов в подальшому у характер козацтва і залишився в народі до сих пір» [6, с. 18].

Але така терплячість зовсім не означала релігійну байдужість. Відносно межі віротерпимості українців можна висловитись словами Володимира Антоновича: «До сього ще характерним з'являється поважання віри другого: не чіпай мого і я не займу твого» [1, с. 5]. Тільки-но рідній вірі загрожувала небезпека чи просто неповага, душа і тіло українця починало бунтувати. Костомаров говорить про «ненависть до чужих релігій» українців у праці «Про історичне значення руської народної поезії» саме в цьому розумінні. Він наводить приклади, де козак категорично відмовляється проміняти свою віру на чужу: «Ренегат лях переконає його, як жінка Йова, сказати дурне про Бога – «поломнути хрест на собі»: кошовий відкидає зі злістю таку пропозицію. Не зважаючи на те, що п'ятдесят чотири роки гние в неволі» [9, с. 131]. Отже, кошовому пропонують прийняти католицьку віру в обмін на звільнення. Даний приклад не можна вважати релігійною нетерпимістю, а просто відданістю своїй релігії як своїй землі, і зрада релігії буде означати зраду Батьківщини. Лише доказом цього твердження є наступний приклад. Костомаров заявляє: «Іноді релігійна ненависть доходила до того, що католика називали вовкулаком; про

Савву Чалого говорить пісня, що відколи став католиком, то з бісами почав знатися і став знахарювати. Другою якістю його є те, що він став ворог Русі, руської віри, руського народу...» [9, с. 177]. На нашу думку, це свідчить лише про ненависть народну, яка падає на того, хто зрадив віру, але ніяк не свідчить про ненависть до чужих релігій. Поляків недолюбливали, найперше не тому, що вони католики, а тому, що вони завойовники. Саме такої думки притримується Костомаров у творі «Дві руські народності». Він пише: «Але неприязнь зростає у нього ще сильніше, ніж у великороса, якщо тільки південнорус помітить, що іновірець чи іноземець починає ображати його власну святиню. Якщо іншим надається свобода і повага, то природно – вимагалось і для себе такої ж свободи і взаємної поваги» [6, с. 18].

Загалом, дослідивши один з підходів у вивченні релігійності та духовності у працях Костомарова М. І., ми прийшли до висновків, що центральним поняттям розуміння релігійності являється – почуття. В ХІХ ст. дана позиція ще не набула популярності, але на початку ХХ ст. почуття були домінуючими в контексті розгляду релігійної сфери. Отже, певні ідеї Миколи Івановича можна вважати передовими в світовій науковій думці.

М. І. Костомаров розглядає релігійність та духовність як тотожні поняття. Духовність проявляє себе за умови наявності внутрішньої релігійності. Зауважимо, що, на думку автора, релігійність є внутрішньою і зовнішньою. Релігійність без внутрішнього компоненту не можна назвати істинною. Але автор не акцентує уваги, якою є релігійність внутрішня без зовнішнього компоненту.

Отже, ми виокремили два різновиди релігійності у творах автора і означили їх як особистісний і соціальний. Релігійність у індивідуальному (особистісному) розумінні – це особливе сакральне відчуття, наявне в людській свідомості, яке може себе реалізувати в культовій сфері через ритуальні дії особи. Соціальний компонент релігійності реалізується при взаємодії суб'єктів у суспільстві. Він займає особливе місце у дослідженні Костомарова М. І., так як допомагає реалізувати мету історика – довести за допомогою визначення характерних рис українську національну ідентичність. Релігійність характеризує неординарний світогляд українського народу, де домінує духовне над матеріальним, індивідуальне над колективним, внутрішнє над зовнішнім.

Завдяки ретельному аналізу історичних джерел та народних творів він приходить до висновку, що українці являються окремим етносом абсолютно протилежним російському і достойному на самостійне культурне та соціальне існування.

1. Антонович В. Три національні типи народні [Електронний ресурс] / Володимир Антонович. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/anton/ant03.htm>.
2. Джеймс У. Многообразие религиозного опыта / Джеймс Уильям // Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения : антология. — Москва : Канон+, 1998. — 148 с.
3. Дулуман Є. К. Релігія як соціально-історичний феномен [Електронний ресурс] / Є. К. Дулуман. — Режим доступу: <http://ir.nmu.org.ua/bitstream/handle/123456789/64454/59544e0ecf604bf97c5d0d80dc2be257.pdf?sequence=1>.
4. Іванченко А. С. Феномен релігійності: особливості і критерії релігієзнавчого підходу [Електронний ресурс] / А. С. Іванченко. — Режим доступу: <http://www.runivers.ru/bookreader/book452327/#page/1/mode/1up>.
5. Костомаров М. И. Автобиография / М. И. Костомаров // М. И. Костомаров. Слов'янська міфологія. Вибрані твори з фольклористики й літературознавства. — К. : Либідь, 1994. — С. 428–651.
6. Костомаров Н. Две русские народности [Електронний ресурс] / Николай Костомаров. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/kostomar/kos19.htm>.
7. Костомаров М. И. Историческое значение южно-русского народного песенного творчества / М. И. Костомаров // Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования : в XXI т., в 8 кн. — СПб. : Общество для пособ. нужд. лит-рам. и уч-м, 1905. — Т. XXI, кн. 9. — С. 439–459.
8. Костомаров М. И. Мысли южноруса / М. И. Костомаров // Слов'янська міфологія. — К., 1994. — С. 309–313.
9. Костомаров М. И. Об историческом значении русской народной поэзии / М. И. Костомаров // Слов'янська міфологія / упоряд., прим. І. П. Бетко, А. М. Полотай ; вступ. ст. М. Т. Яценка. — К. : Либідь, 1994. — 384 с.
10. Хоффманн Х. О религии и религиоведении / Хенрик Хоффман. — Севастополь : Издательский дом «Максим», 2006. — 124 с.